

P. SZABÓ BÉLA

MINISZTERI ELŐTERJESZTÉS A NAGYSZEBENI KIRÁLYI JOGAKADÉMIA MEGSZÜNTETÉSE TÁRGYÁBAN I. FERENC JÓZSEF ELŐTT ÉS ANNAK PARLAMENTI ELŐZMÉNYEI

MINISTERIAL PROPOSAL IN THE MATTER OF THE DISSOLUTION OF THE ROYAL LEGAL ACADEMY OF LAW IN NAGYSZEBEN BEFORE (I) FRANZ JOSEF AND ITS PARLIAMENTARY ANTECEDENTS. The publication of the source material—an archival file from the Haus-, Hof- and Staatsarchiv in Vienna—makes available for those interested hitherto unknown material. The Academy of Law in Nagyszeben, which was established in 1844 and which was first maintained by the Transylvanian Saxon Universitas, then, in the age of neoabsolutism, by the Austrian state, was subordinated after 1867 to the Hungarian Ministry of Culture, and was recognized as one of the most well-equipped legal schools of the age. The central unit of the source document contains the German text of the proposal, in which Minister of Religion and Education Ágoston Trefort (between 1872 and 1888) appealed, in November 1883, to Franz Josef I to accept in supreme resolution the idea of the possible discontinuance of the educational institution in Nagyszeben. What makes the document unique is the fact that the relevant materials of the Ministry of Religion and Education relating to universities and colleges in the period after the Compromise and before 1916 were destroyed, thus the document in question may be the only extant copy of the proposal. Trefort's proposal is complemented and commented upon by the parliamentary speeches which, between 1870 and 1884, either called in doubt or, contrariwise, underscored the necessity for existence of the Academy of Law in Nagyszeben. For want of other sources, the records of these speeches highlight those incentives which in a certain sense were contributory to forcing Trefort to back down and to "sacrifice" the institution of Nagyszeben. These parliamentary documents are also made available in the present study.

Bevezető gondolatok

Az alábbiakban egy a szakirodalomban eddig még ismeretlen levéltári forrást tárunk az érdeklődő közönség elé. A dokumentum léte – az uralkodó döntése alá tartozó korabeli felsőoktatási hivatali ügyek intézési módjából adódóan – természetesen feltételezhető volt, de tartalma eddig nem volt ismert.

Csakúgy, mint a 19. században végig, a jogakadémiák a kiegyezés után is jelentős szerepet játszottak a hazai jogászság és hivatalnokság képzésében. A jogakadémiák oktatásminősége emelésének élharcosa, Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter (1872–1888) – aki sok oldalról kívánt megszüntetetésük helyett 1874-ben megreformálni az akadémiák oktatását, tanulmányi- és vizsgarendjét, és ezzel tulajdonképpen évtizedekkel meghosszabbította az intézménytípus hazai történetét – a 70-es évek vé-

gén egyre inkább tapasztalta, hogy az egyetlen igazán állami pénzből fenntartott jogakadémia, a nagyszebeni, egyre hevesebb támadásoknak van kitéve az országgyűlési képviselők egy csoportja részéről. Ezek – az elsősorban a mindenévi költségvetési tárgyalások során ciklikusan visszatérő – támadások, melyek parlamenti felszólalásokban és interpellációkban manifesztálódtak, sokáig megtörttek a miniszter ellenállásán. Ma még részletesen nem ismert indokok alapján 1882–83-ban azonban változtatott álláspontján, és talán jobb belátása ellenére „feláldozhatónak” kezdte tekinteni a nagyszebeni intézményt.

Az alábbi dokumentum fő egysége azon előterjesztés szövegének német szövegét tartalmazza, melyben Trefort 1883 novemberének elején kérte I. Ferenc Józsefet, hogy legfelsőbb elhatározásban járuljon hozzá a nagyszebeni oktatási intézmény esetleges megszüntetéséhez. Trefort előterjesztésének eredeti szövege magyar volt, azt a császár és hivatalnokai számára ültették át németre. Az előterjesztés mellett megtalálható volt egyrészt a határozati javaslat szövege németül és magyarul, illetve az előterjesztés császár számára készített német kivonata, valamint a legfelsőbb elhatározás véglegesnek szánt szövege németül és magyarul, mely utóbbiakon valószínűleg – áthúzással – maga a király eszközölt módosításokat.

Az ilyen módon három egységből álló aktát a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv őrzi.¹ Az egységek alább a dossziében megtalálható iratsorrendben követik egymást.

Az irat egyediségét az adja, hogy a kiegyezés utáni Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyetemekre, főiskolákra vonatkozó 1916 előtti anyaga megsemmisült. Bizonys töredékek fennmaradtak ugyan, de csak az 1867–70 közötti időből.² A 80-as évek eredeti miniszteri előterjesztései tehát ma már – tudomásom szerint – nem fellelhetők. Ezért is lehet érdekes a német fordítás visszamagyarítása a kérdéses iratok, az eredeti miniszteri előterjesztés és annak összefoglalása tekintetében. A határozati javaslat két változata esetében a dossziében fellelhető német és magyar változatok szó szerint megegyeznek, ezért alább eltekintünk ezek német szövegének közlésétől.

Kiegészítik és magyarázzák Trefort előterjesztését azok a parlamenti felszólalások, melyek 1870 és 1884 között kétségbe vonták, illetve – ellenkezőleg – aláhúzták a nagyszebeni jogakadémia létjogosultságát. Ezen felszólalások szövegei – egyéb források híján – következtetni engednek azokra a motivációkra, melyek Trefortot bizonyos értelemben meghátrálásra és a nagyszebeni intézmény „feláldozására” vezették. Ezért az előterjesztést kommentálandó ezekből is idézünk.

¹ HHStA Kabinettsarchiv Kabinettskanzlei Vorträge KZ 4208/1883.

² Ezek hozzárendelésre kerültek az 1916–18 közötti anyagot tartalmazó K-500 állaghoz. Hollósi Gábor főlevéltáros (MOL) szíves közlése.

A kérdéssel foglalkozó tanulmányok szerzői³ a nagyszebeni jogakadémia történetét általában három szakaszra bontják:

Megkülönböztetik az 1844–48 közötti „szász jogakadémia” (*„Sächsische Rechtsakademie”*) korszakát, mely években az intézmény az evangélikus egyház főegyháztanácsának (amely a korban az egész szász oktatásügyet kontrollálta) felügyelete alatt és a szász egyetem finanszírozása mellett működött.

A szabadságharc leverése után Erdély neoabszolutista újjászervezése a jogakadémiát állami intézménnyé, „császári és királyi jogakadémiává” szervezte át (*„Kaiserlich-königliche Rechtsakademie zu Hermannstadt”*). A kiegyezésig terjedő időszakot tekintik a jogakadémia fénykorának, ami nem utolsósorban annak volt köszönhető, hogy a magyarországi és erdélyi jogakadémiák közül a nagyszebenit tekinthetjük a legjobb anyagi feltételek mellett működő jogoktatási intézménynek, amely – elsősorban pályájuk elején álló – kiváló tanárok számára is vonzerőt jelentett, s konkurencia nélkül vonzotta Erdély joghallgatásra készülő ifjúságát.

A kiegyezéssel a magyar kultuskormányzat felügyelete alá került az immár „királyi jogakadémia”,⁴ ahol 1870-ben a magyar is oktatási nyelv lett. Ebben az időszakban is a legtöbb tanárt foglalkoztató és legjobban dotált jogakadémiaként működött az intézmény az ország egyetlen „állam által fenntartott” jogi iskolájaként. Elsősorban a kolozsvári egyetem megalapítása, másrészt a szászok területi kiváltságainak felszámolása és a liberális, de a nemzetiségek számára túl szűkkeblű nemzetiségi politika hatott negatívan a hallgatói létszámokra, és ez az iskola fokozatos kiüresedéséhez vezetett. A német ajkú tanárok aránya csökkent, s a hallgatói létszámok is fokozatosan visszaestek.⁵

Az alább közölt előterjesztés ezen korszakot zárja le azzal, hogy eredményeként az oktatás fokozatosan megszűnt úgy, hogy 1884-ben már nem vettek fel új hallgatókat a jogakadémiára, és az évfolyamok így 1887 őszére „kifutottak”.

³ Günter H. TONTSCH, *Die Rechtsakademie zu Sibiu (Hermannstadt)*, Studia Univ. Babes-Bolyai, Seria Jurisprudentia, 14(1969), 98–102; Udo Wolfgang ACKER, *Zur Geschichte der Hermannstädter Rechtsakademie (1844–1887)*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, (1978/2), 120–129; Monica VLAICU, *Die Hermannstädter Rechtsakademie und ihre rumänischen Studenten* = Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Bd. 31, 1988, 30–39.

⁴ Az említett német nyelvű irodalomban elfogadottá vált erre az időszakra a „magyar királyi jogakadémia” (*„Ungarisch-königliche Rechtsakademie”*) korszakmegjelölést alkalmazni. Egyelőre a rendelkezésre álló forrásokban ilyen hivatalos elnevezésre nem találtam utalást. Vö. VLAICU, *i. m.*, 33; ACKER, *i. m.*, 126.

⁵ A szász és román szerzők elsősorban a magyarosítási törekvésekben látják az intézmény lassú lehanyatlásának okait, s jogakadémia utolsó két évtizedének válságjelenségeit elsősorban a magyar központi hatalom konzekvens politikája következményének tekintik.

A dosszié

1.

*Vortrag des ung. Unterrichtsministers
Trefort dd^o 2. November 1883.
No. 37566
betreffend die Auflassung der kön.
Rechtsakademie in Hermannstadt*

*In Ungarn bestehen gegenwärtig nicht
weniger als 13 Rechtsakademien,
von diesen wird nur eine, jene in
Hermannstadt von Staate erhalten,
während 4 nämlich die Preßburger,
Kaschauer, Großwardeiner und Raaber
aus dem Studienfonde, 2 nämlich die
Erlauer und die Fünfkirchener durch
den dortigen Erzbischof. beziehungsweise
Bischof, die übrigen 6 aber nämlich
die Debrecziner, Kecskeméter, Sáros-
Pataker, Pápaer und Maramaros-Szigeter
durch die Protestanten helvetischen und
die Eperjeser durch die Protestanten
augsbургischer Confession erhalten
werden.*

*Die Rechtsakademie in Hermannstadt ist
im Jahre 1851 von sächsischen Nation
in das Eigentum des Staates übergegangen
und hat seit dem Jahre 1873/4 ebenso
wie die übrigen Rechtsakademien in
Ungarn vier Jahrgänge.*

*Bei Gelegenheit der Verhandlung des
Staatsvoranschlags wurde sowohl
im Finanzausschusse, als auch im
Abgeordnetenhouse wiederholt die Frage
aufgeworfen, ob es nicht zweckmäßiger
wäre jene 21.434 f., welche die
Erhaltung der kön. Rechtsakademie zu
Hermannstadt alljährlich in Anspruch*

A magyar oktatási miniszter, Trefort
1883. november 2-án kelt 37566. szá-
mú előadmánya a Nagyszebeni Királyi
Jogakadémia megszüntetése tárgyában

Magyarországon jelenleg nem keve-
sebb, mint 13 jogakadémia működik.
Ezek közül mindössze egyet, a nagysze-
benit tartja fenn az állam. Négy továb-
bit – tudniillik a pozsonyit, a kassait, a
nagyváradit és a győrit – a tanulmányi
alapból tartanak fenn. Kettőt, vagyis az
egrit és a pécsit az ottani érsek, illetve
püspök finanszíroz, a maradék hatból
a debreceninek, a kecskemétének, a
sárospatakinak, a pápainak és a mára-
marosszigetinek a református, illetve
az eperjesinek az evangélikus egyház a
fenntartója.

A nagyszebeni jogakadémia 1851-ben
a szász nemzettől az állam tulajdonába
került, és az 1873/74. tanév óta – ha-
sonlóan a többi magyarországi jogaka-
démiahoz – négy évfolyammal bír.

A költségvetési tárgyalások során mind
a pénzügyi bizottságban, mind a kép-
viselőházban több esetben felvetődött
a kérdés, hogy nem volna e célszerűbb
azon 21.434 forintot, amit évente
a Nagyszebeni Királyi Jogakadémia
fenntartása igényel, más, szükségsze-
rűbb oktatási célra felhasználni, esetleg

nimmt zu anderen nothwendigeren Unterrichtszwecken zu verwenden, eventuell der Vervollständigung der Klausenburger Universität zuzuwenden. Diese die Existenzberechtigung der Rechtsakademie zu Hermannstadt in Zweifel ziehenden Anfragen hat der Minister stets dahin beantwortet, daß das es sehr schwierig sei, bereits bestehende Institute ohne einer besonders großen Nothwendigkeit aufzulassen, indem durch die Auflassung nicht allein der Sitz der Anstalt, sondern auch deren Umgebung unbedingt zu leiden hat und daß es in Folge dessen angezeigt erscheint abzuwenden, bis es sich unzweifelhaft herausstellt, daß das Fortbestehen der fraglichen Anstalt anständig überflüssig ist und zu der darauf verwendeten Kosten in keinem Verhältnisse steht. Eine vieljährige Erfahrung, insbesondere aber die seit der Errichtung der Klausenburger Universität abgelaufenen 11 Jahren es nunmehr außer allen Zweifel gestellt, daß die Hermannstädter Rechtsakademie

- 1. vom Standpunkte des Unterrichtes neben der Universität vollkommen überflüssig ist, da dieselbe keine besondere Aufgabe mehr zu lösen hat;*
- 2. daß der Besuch an der gedachten Rechtsakademie derart herabgesunken ist, dass derzeit auf jeden Jahrgang durchschnittlich nur 10 bis 12 und auf jeden der dort wirkenden zehn Professoren durchschnittlich bloß 4 bis 5 Hörer entfallen und*
- 3. daß die gedachte Rechtsakademie auch mit Rücksicht auf die Nationalitäten nicht mehr nothwendig ist, da unter*

Kolozsvári Egyetem kiteljesítésére költeni.

Az ilyen jellegű, a nagyszebeni jogakadémia létjogosultságát megkérdőjelező kérdésfelvetésekre a miniszter eddig azzal válaszolt, hogy nagyon nehéz lenne már fennálló intézményeket különösen súlyos szükség híján megszüntetni, hiszen a megszüntetés okán nem csak az intézmény székhelye, hanem annak környezete is mindenképpen hátrányt szenved, és emiatt ajánlatosnak látszik ezt elkerülni, mindaddig míg kétségtelenül meg nem mutatkozik, hogy a kérdéses intézmény további léte ténylegesen fölösleges, és a fenntartásra ráköltött összeg nem áll arányban annak hasznával.

A sok éves tapasztalat – különösen azonban a Kolozsvári Egyetem alapítása óta eltelt 11 év – kétségtelenül azt mutatja, hogy a nagyszebeni jogakadémia

1. oktatási szempontból az egyetem mellett teljességgel felesleges, hiszen már semmiféle különleges feladatot nem kell betöltenie;
2. hogy nevezett jogakadémia látogatottsága oly mértékben lecsökkent, hogy manapság minden évfolyamára átlagosan 10-12, és az ott tevékenykedő 10 professzor mindegyikére átlagosan mindössze 4-5 hallgató esik; és
3. hogy nevezett jogakadémia nemzetiségi szempontból sem szükségszerű többé, hiszen a szász és román joghallgatók éppenséggel nincsenek nagyobb

der dortigen Rechtshörern eben die Sachsen und Rumänen in keinem großen Verhältnisse vertreten sind und auch in den letzten drei Schuljahren die ungarischen Rechtshörer in der Majorität waren.

Alle diese Umstände sprechen für die Auflassung der Hermannstädter Rechtsakademie und für die fruchtbringendere Verwendung der zur Erhaltung derselben erforderlichen Summen.

Nachdem aber die sofortige Auflassung dieser Lehranstalt ohne der erforderlichen Vorkehrungen, insbesondere bezüglich der anderweitigen Verwendung der Professoren unthunlich erscheint, bittet der Minister nur um die ag. Ermächtigung: die zur Auflassung der gedachten Rechtsakademie nothwendigen Vorarbeiten einleiten, die Auflassung selbst aber dann veranlassen zu dürfen, wann dies möglich und zweckmäßig erscheinen wird und daß er diesfalls, wenn es nothwendig werden sollte, anlässlich der Verhandlungen des Staatsvoranschlages pro 1884 sowohl in Finanzausschusse, als auch in Reichstage selbst die entsprechende Erklärungen abgeben dürfe.

Entschließung laut Entwurf:

„Vallás és közoktatásügyi magyar ministeremet felhatalmazom, hogy a nagyszebeni állami jogakadémiának megszüntetésére nézve a szükséges előintézkedéseket tegtehesse s magát a megszüntetést, általa alkalmasnak találándó időben, a törvényhozásnak az állami költségvetés megállapításánál kinyerendő hozzájárulásával eszközölhesse. Felhatalmazom egyszersmind nevezett ministeremet arra is, hogy ez ügyben az 1884 évi költségvetés tárgyalásánál is nyilatkozthassék.” (FJ kézjegye) Gödöllő, 16. November 1883.

arányban képviselve és a legutóbbi három tanévben is a magyar joghallgatók többségben voltak.

Mindezen körülmények a nagyszebeni megszüntetése és az annak fenntartására szolgáló összegek gyümölcsözőbb felhasználása mellett szólnak.

Mivel azonban az oktatási intézmény azonnali megszüntetése a szükséges – különösen a professzorok további alkalmazására vonatkozó – előkészítés híján kivihetetlennek látszik, a miniszter csak arra kér legkegyesebb felhatalmazást, hogy a nevezett jogakadémia megszüntetéséhez szükséges előmunkálatokat megkezdhesse, a megszüntetést magát azonban csak azután eszközölhesse, midőn az lehetségesnek és célszerűnek mutatkozik, és hogy amennyiben az szükségesnek mutatkozik az 1884-re vonatkozó költségvetési tárgyalások során mind a pénzügyi bizottságban, mind magában az országgyűlésben az ehhez szükséges megfelelő nyilatkozatokat tegtehesse.

Döntés a javaslat szerint:

2.

*An Seine kaiserlich-königliche
Apostolische Majestät allerunterthä-
nigsten Vortrag des treu gehorsamsten
königlich ungarischen Ministers für
Cultus un Unterricht August Trefort in
Angelegenheit der etwa erforderlich wer-
denden Auflösung der Hermannstädter
königlichen Rechtsakademie
Zahl 37.566*

Beilagen zur Kabinets Zahl 4208/1883

Überstezung aus dem Ungarischen

Allergnädigster Herr!

*Die grosse Anzahl der Rechtsakademien
und die, in Verhältniss zu den auf die
Erhaltung derselben verwendeten Kosten,
geringe Frequenz derselben, haben die
mit der Unterricht-Angelegenheiten sich
Befassenden schon seit längerer Zeit zum
nachdenken hierüber veranlaßt nur
ebenso konnten diese Umstände auch
der Aufmerksamkeit und Beachtung der
Regierung und Legislative keineswegs
entgehen.*

*Während nämlich an der juristisch-
politischen Fakultäten der beiden
Universitäten die Anzahl der Hörer fast
von Jahr zu Jahr derart zunimmt, daß in
der kürzesten Zeit die Errichtung einer
dritten Universität als unumgänglich
nothwendig sich herausstellen wird: ist
an den Rechtsakademien das Gegentheil
wahrnehmbar, indem die Anzahl der
Hörer an denselben in fortwährenden
Abnehmen begriffen ist, was natürlicher-
weise die Folge des Umstandes ist, weil,*

A legalázatosabb királyi magyar kul-
tus- és oktatási miniszter, Trefort
Ágoston legalázatosabb előadmánya
Ő császári-királyi felsége részére a
Nagyszebeni Királyi Jogakadémia
esetleg szükségessé váló megszüntetése
ügyében

37.566. szám

mellékletek a 4208/1883. kabinett-
számhoz

Fordítás magyarból

Legkegyelmesebb Úr!

A jogakadémiák nagy száma valamint
azok – a fenntartásukra fordított össze-
gekhez képest – csekély látogatottsága
már hosszabb idő óta gondolkodásra
készítette az oktatási ügyekkel foglalko-
zókat, s ezek a tények éppúgy nem ke-
rülték el a kormány és a törvényhozás
érdeklődését és figyelmét sem.

Míg ugyanis a hallgatók létszáma a két
egyetem jogi-politikai karain csaknem
évről-évre oly mértékben nő, hogy igen
rövid időn belül egy harmadik egyetem
felállítása is elkerülhetetlenül szükséges-
nek fog mutatkozni, addig a jogakadé-
miákon éppen az ellenkezője figyelhető
meg, hiszen azokon a hallgatói létszá-
mokban fokozatos csökkenés figyelhető
meg, ami természetesen egyrészt annak
a ténynek a következménye, hogy bár
a jogakadémiákon is bevezetésre került

obgleich auch an der Akademien der vierjährige Lehrkurs eingeführt wurde, danach die Ablegung der Rigorosen nur an den Universitäten gestattet ist; weil ferner den Letzteren zur Ausbildung der Jugend und zur Förderung der wissenschaftlichen Fortschrittes viel reichere Hilfsmittel zur Verfügung stehen als den Rechtsakademien; weil endlich die Sitze der Universitäten insbesondere Budapest, den ärmeren Jünglingen zur Selbsterhaltung viel mehr Hilfsquellen bieten, als die kleineren Städte; so z. B. durch die größere Anzahl der Stipendien, durch die Gelegenheit zur Ertheilung von Privatunterricht oder die Verwendung in Advokatens-Kanzleien, welche Nebenerwerbe hier leichter gefunden worden.

Es kann aber auch der Fortbestand und das Gedeihen der Rechtsakademien im Interesse der Staates nicht als besonders erwünscht betrachtet werden, umsoweniger also die Förderung des Bestehens derselben; denn wie bekannt, verlegt sich ja ohne dies eine unverhältnißmäßig grosse Anzahl der Jugend auf das juristische Studium; diesen übergroßen Andrang daher auch noch durch die an verschiedenen Punkten der Provinz bestehenden, in Folge ihrer beschränkttere Lehrmittel aber auch eine geringere Fachbildung als die Universitäten bietenden Rechtsakademien zu erleichtern und hindurch die Zunahme des geistigen Proletariats zu fördern, kann wirklich nicht im Interesse des Staates und der Gesellschaft gelegen sein.

Gegenwärtig bestehen hier im Lande nicht weniger als 13 Rechtsakademien,

a négyéves tanfolyam, de a szigorlatok letétele csak az egyetemeken lehetséges; másrészt azért mert az egyetemeken a fiatalság képzéséhez és a tudományos haladás szolgálatához sokkal bőségebb eszközök állnak rendelkezésre mint a jogakadémiákon; s végül, mert az egyetemek székhelyei – különösen Budapest – a szegényebb ifjak önfenn-tartása számára sokkal több segédfor-rást kínálnak, mint a kisebb városok; például az ösztöndíjak nagyobb száma, valamint a magánórak nyújtásának lehetősége vagy az ügyvédi irodákban való alkalmazás révén, mely mellékke-reszmények a nagyvárosokban könnyeb-ben fellelhetők.

Ugyanakkor a jogakadémiák fenn-maradása és virágzása az államérdek szempontjából sem tekinthető különö-sebben kívánatosnak, így még kevésbé fenntartásuk támogatása; hiszen mint ismert, az ifjúság e nélkül is arány-talanul nagy számban fordul a jogi stúdiumok felé; ezt a túlságosan nagy érdeklődést még azáltal is könnyíteni, hogy a hallgatók az ország különböző pontjain létező az egyetemeknél sze-rényebb taneszközökkel rendelkező és emiatt alacsonyabb szakmai képzést nyújtó jogakadémiákra mehetnek, és ezáltal a szellemi ploreteriátus számát növelni, tényleg nem állhat az állam és a társadalom érdekében.

Jelenleg az országban nem kevesebb, mint 13 jogakadémia létezik. Ezek

von diesen wird nur eine – die Hermannstädter – vom Staate, – vier nämlich: die Preßburger, die Kaschauer, die Großwardeiner und die Raaber aus dem katholischen Studienfonde erhalten; zweie, nämlich die Erlauer und die Fünfkirchener sind erzbischöfliche beziehungsweise bischöfliche Lyceen; die übrigen sechs aber werden durch die protestantischen Confessionen erhalten, und zwar die Debrecziner, Kecskeméter, Sárospataker, Pápaer und die Maramaros-Szigeter gehören den Protestanten helvetischer, die Eperjeser aber denen der Augsburger Confession. Es ist nicht meine Absicht hier die protestantischen Akademien zum Gegenstand einer Verhandlung zu machen, über deren Fortbestand oder die Aufhebung derselben, nur die Behörde derjenigen Confession, welche die Lehranstalt erhalten, zu verfügen hat; die Auflassung der aus dem katholischen Studienfonde erhaltenen königlichen, dann der erzbischöflichen und bischöflichen Rechtsakademien aber ist mit viel mehr Schwierigkeiten verbunden und würde viel zu lange Vorverhandlungen nöthig machen als, daß ich jezt [sic!] in der Lage sein könnte diesbezüglich einen allerunterthänigsten Antrag zu unterbreiten; hingegen aber glaube ich, daß die Angelegenheit der aus Staatsmitteln erhaltenen Hermannstädter Rechtsakademie in ein solches Stadium schon vorgerückt sei, daß ich hinsichtlich des weiteren Schicksales dieser Institutes mir schon jezt erlauben darf, einen allerunterthänigsten Vortrag Euerer kaiserlich und apostolisch königlichen Majestät zu unterbreiten.

közül mindössze egyet, a nagyszebenit tartja fenn az állam. Négy további – tudniillik a pozsonyit, a kassait, a nagyváradi és a győrit – a katolikus tanulmányi alapból tartanak fenn. Kettő, úgymint az egri és a pécsi érseki, illetve püspöki líceumok; a további hatot pedig a protestáns egyházak tartják fenn, mégpedig a debreceni, a kecskeméti, a sárospataki, a pápai és a máramaroszigeti a református egyházhoz, az eperjesi pedig az evangélikus egyházhoz tartozik.

Most nem áll szándékomban a protestáns jogakadémiák ügyét szóba hozni, melyek fennmaradásáról vagy megszüntetéséről csak a fenntartó egyház hatóságai dönthetnek; a katolikus tanulmányi alapból fenntartott királyi, valamint az érseki és püspöki jogakadémiák megszüntetése pedig sokkal több nehézséget hordoz magában és túlságosan hosszú előzetes tárgyalásokat igényelne, miáltal így most nem lehetek abban a helyzetben, hogy ezekkel kapcsolatban legalázatosabban előterjesztést tehessek; ezzel szemben úgy hiszem hogy az állami forrásokból fenntartott Nagyszebeni Jogakadémia ügye már olyan stádiumba jutott, hogy ezen intézmény további sorsával kapcsolatban már most megengedhetem magamnak, hogy egy legalázatosabb előadmányt terjesszek Őcsászári és apostoli királyi Felsége elé.

Diese Rechtsakademie ist im Jahre 1851 von sächsischen Nation in das Eigentum des Staates übergegangen und wurde in derselben Weise wie die ungarischen königlichen Rechtsakademien organisiert, das heißt: mit einem zweijährigen Studienkurse, in der Weise, daß derjenigen der nach Beeindigung seiner Studien an diesem Institute in den Staatsdienst treten, oder zum Advokaten sich weiter bilden wollte, noch ein weiteres Jahr, - derjenige aber der das Doktor Diplom zu erwerben beabsichtigte, noch weitere zwei Jahre an einer Universität der Monarchie zubringen müste, so daß die in Rede stehende Rechtsakademie, ebenso wie die übrigen, nur als Vorbereitung und Übergangs-Stadium zur weiteren Fachbildung betrachtet wurde.

Im Jahre 1855 wurde an der benannten Rechtsakademie, gleich wie an den Anderen, ein dreijähriger Lehrkurs eingeführt und dieser derart eingerichtet, daß die Hörer nach Absolvierung desselben zum Eintritt in den Staatsdienst qualifiziert waren, die Verleihung der Doktor-diploms aber blieb - wie es aus der Natur der Sache sich ergibt, auch fernerhin ausschließlich nur den Universitäten vorbehalten.

Während dieses Zeitabschnittes war die Hermannstädter Rechtsakademie eine der besuchteren des Landes, wozu den Anlaß hauptsächlich der Umstand geboten hat, weil nach Auflassung der durch die Reformierten in Siebenbürgen erhaltenen, nicht blühenden Rechtsakademien, die gesamte Jugend Siebenbürgens, die den juridischen Studien obliegen wollte, ausschließlich nur an diese

Ez a jogakadémia 1851-ben a szász nemzetől az állam tulajdonába került, és hasonló módon lett megszervezve, mint a magyarországi királyi jogakadémiák, vagyis kétéves tanfolyamként, mégpedig úgy, hogy azoknak, akik ezen intézményben befejezván tanulmányait állami szolgálatba akartak lépni, vagy ügyvéddé kívánták tovább képezni magukat, egy további évet - illetve azoknak, akik a doktori diploma megszerzésére törekedtek további két évet - a monarchia valamelyik egyetemén kellett még tanulniuk, vagyis a szóban forgó jogakadémiát - csakúgy, mint a többit is - csak a további szakmai képzéshez előkészítő- és átmeneti-állomásnak tekintették.

1855-ben nevezett jogakadémián - csakúgy, mint a többin is - egy hároméves tanfolyam került bevezetésre, melyet oly módon szerveztek meg, hogy a hallgatók abszolválván ottani tanulmányaikat alkalmasak lettek az állami szolgálatra, a doktori diploma megadása azonban továbbra is - mint az a dolog természetéből adódik - kizárólag az egyetemek számára lett fenntartva.

Ezen időszakban a nagyszebeni jogakadémia az ország egyik leglátogatottabb intézménye volt, aminek oka elsősorban abban keresendő, hogy miután az erdélyi reformátusok által fenntartott, de nem éppen virágzó jogakadémiákat megszüntették, az erdélyi ifjúság mindazon része aki jogot akart végezni, kizárólag csak erre a jogakadémiára jelentkezhetett, hiszen akko-

Rechtsakademie angewiesen war, indem damals die Klausenburger königl. Universität noch nicht errichtet war. Aber auch noch in Studienjahr 1866/7, als nämlich das ungarische Ministerium die oberste Leitung der Landes-Angelegenheiten übernahm, war die Hermannstädter Rechtsakademie – ungeachtet dessen, daß damals auch die Rechtsakademie in Klausenburg bereits wiedereröffnet war, – noch immer von 165 Hörer besucht, unter denen 57 der ungarischen, 58 der rumänischen, 50 aber der sächsischen Nationalität angehörten.

Diese verhältnißmäßig hinlänglich große Anzahl der Hörer ist jeoch im Studienjahr 1870/1 schon auf 76. im Jahre 1871/2 auf 63. – zur Zeit der Eröffnung der Klausenburger Universität im Studienjahr 1872/3 aber auf 60. gesunken.

Im Jahre 1873/4 wurde an dieser Rechtsakademie ein vierjähriger Lehrkurs organisiert, welche Einrichtung jedoch auf die Erhöhung der Anzahl der Hörer keinen merkbaren Einfluß hatte, weil auch in diesem Jahre die Anzahl der Hörer blos auf 62 stieg, welche jedoch später niemehr erreicht wurde, da dieselbe im Jahre 1877/8 schon auf 46. im Jahre 1879/80 aber sogar schon auf 27 gesunken war, das Minimum, welcher noch je bei irgend einer hierländigen Rechtsakademie beobachtet wurde. Diese Zahl hat zwar in den letzteren Jahren nun etwas zugenommen, hat aber nie mehr die frühere Höhe erreicht nur blieb stets unter 50, welcher Umstand natürlicherweise dadurch erklärt wer-

riban a kolozsvári királyi egyetem még nem létezett.

De még az 1866/67-es tanévben is, midőn a magyar minisztérium az ország-rész ügyeinek legfőbb vezetését átvette, a nagyszebeni jogakadémiát – annak ellenére, hogy akkoriban a kolozsvári jogakadémia már újra tevékenykedett – még mindig 165 hallgató látogatta, melyek közül 57 magyar, 58 román, és 50 a százsz nemzetiségű volt.

Ez a viszonylag elégségesen magas hallgatói létszám azonban az 1870/71-es tanévben 76-ra, az 1871/72-es évben 63-ra, – a kolozsvári egyetem megnyitásának évében – 1872/73-ban pedig 60-ra süllyedt.

Az 1873/74-es tanévben a jogakadémián egy négy évfolyamos tanfolyamot vezettek be, amely átszervezés azonban a hallgatói létszámok emelkedése tekintetében nem hozott észrevehető változást, hiszen abban az évben a hallgatók létszáma pusztán 62-re emelkedett, mely számot azonban a későbbiekben egyszer sem sikerült elérni. Így a hallgatói létszám az 1877/78-as tanévben már 46-ra, sőt az 1879/80-as tanévben 27-re csökkent. Ez utóbbi szám az a minimum, ami a egy hazai jogakadémiánál valaha is megfigyelhető volt. Bár ez a szám az utóbbi években valamelyest emelkedett, de a korábbi magas számokat soha nem érte el és állandóan 50 alatt maradt. Ez a tény

den kann, daß in Folge der Errichtung der Klausenburger Universität, welche den diesfalligen Ansprüche der siebenbürgischen Landestheile vollkommen entspricht, die eigentliche Existenz-Berechtigung dieser Rechtsakademie aufgehört hat, indem nicht nur die ungarische, sondern auch die sächsische, besonders aber die rumänische Jugend in einer steigender Anzahl die Universität aufsucht, von der benannten Rechtsfakultät derart sich immer mehr und mehr abwendend.

Schon zu wiederholten Male kehrte der Fall wieder, daß bei Gelegenheit der Verhandlung über den Staatsvoranschlag sowohl in der Finanzkommission, wie auch in Repräsentantenhause selbst die Frage aufgeworfen wurde: ob den jene 21.434 fl. welche zur Erhaltung der Hermannstädter Rechtsakademie alljährlich praliminiert werden, nicht etwa für andere Bedürfnisse des Landes-Unterrichtswesens zweckmässiger und erfolgreicher verwendet werden könnten, oder so es nicht erwünschter scheine diesen Betrag der Klausenburger Universität zuzuwenden, indem diese ohnedies bei weitem noch nicht so vollkommen mit allem versehen ist, was bei einer gut eingerichteten Universität als Bedürfnis sich herausstellt?

Diese die Existenzberechtigung der oft-benannten Rechtsakademie in Zweifel ziehende widerholte Anfragen, habe ich bisher mit der Hinweisung auf den Umstand zum Schweigen zu bringen getrachtet, daß es sehr schwierig sei, ein bereits bestehendes Institut aufzuheben, wann dies nicht durch dringende

természetesen azzal magyarázható, hogy a kolozsvári egyetem megnyitása következtében – mely egyetem az erdélyi országrész ez irányú igényeit teljes mértékben kielégíti – a kérdéses jogakadémia tulajdonképpeni létjogosultsága megszűnt, hiszen nemcsak a magyar, hanem a szász és különösen a román ifúság is egyre növekvő számban látogatja az egyetemet és ezáltal egyre inkább elfordul nevezett jogi kartól.

Ismételten előfordult az eset, hogy az állami költségvetés tárgyalása során mind a pénzügyi bizottságban, mind magában a képviselőházban felvetődött a kérdés, hogy azon 21.434 forintot, amit évente a nagyszebeni jogakadémia fenntartására irányoznak elő, nem lehetne-e más oktatásügyi igények kielégítésére célszerűbben és eredményesebben felhasználni, vagy nem tűnne-e kíváncsabbnak ezt az összeget a kolozsvári egyetemre fordítani, hiszen az még közel sincs oly teljes mértékben a szükségességekkel ellátva, mint ami egy jól berendezett egyetemenél igényként jelentkezhet.

Ezeket, a nevezett jogakadémia létjogosultságát kétségbe vonó, ismételt felvetéseket mindeddig azon körülményekre való utalással törekedtem elhallgattatni, hogy nagyon nehéz egy már létező intézményt megszüntetni amennyiben azt nem valami sürgős szükségszerűség parancsolja, hiszen egy ilyen intézkedés

Nothwendigkeit geboten wird, indem durch ein solches Vorgehen nicht nur der Ort in welchem selbst seine Sitz hatte, sondern auch desselben nächste Umgebung jedenfalls beeinträchtigt wird, es daher angezeigt sei abzuwarten, bis es sich unzweifelhaft herausstellt, daß das Bestehen der fraglichen Lehranstalt für die Zukunft wirklich vollkommen entbehrlich sei, und die auf die Erhaltung derselben verwendete Ausgaben in durchaus keinem Verhältnisse zu den Erfolgen stehe welche deiselbe aufzuweisen vermag.

Majestät!

Ein langjährige Erfahrung, besonders aber die seit der Errichtung der Klausenburger Universität verflossenen elf Jahre haben es außer allen Zweifel gestellt, daß die Hermannstädter Rechtsakademie

1. vom Standpunkte des Unterrichtes nur gewürdigt, vollkommen überflüssig sei, indem dieselbe in dieser Hinsicht durchaus keine besondere Aufgabe mehr zu lösen hat

2. mit Rücksicht auf den Besuch derselben, bis zur Unbedeutenheit herabgesunken sei, denn wenn die Anzahl der Hörer an derselben mit 40 bis 50 im Durchschnitte angenommen wird, so entfalle auf jeden der vier Jahrgänge durchschnittlich 10 bis 12, und auf jeden der dort wirkenden zehn Professoren im Durchschnitte 4 bis 5 Hörer, was zu den in Anspruch genommenen kostspieligen Apparate wirklich in keinem Verhältnisse steht.

3. auch mit Rücksicht auf die Nationalitäten nicht als nothwendig sich

által nem csak azon helység, ahol az intézmény székhelye van, hanem annak közvetlen környéke is mindenképpen hátrányt szenvedne, és ezért indokolt kívánni míg kétségtelenül nyilvánvalóvá válik, hogy a kérdéses tanintézmény fennállása a jövőre nézve ténylegesen és teljesen felesleges és a fenntartására fordított kiadások közel sem állnak arányban azokkal az eredményekkel, melyeket az intézmény felmutatni képes.

Felség!

A sok éves tapasztalat – különösen azonban a Kolozsvári Egyetem alapítása óta eltelt 11 év – kétségtelenül azt mutatja, hogy a nagyszebeni jogakadémia

1. csak oktatási szempontból nézve teljességgel felesleges, hiszen annak ebben a tekintetben már semmiféle különleges feladatot nem kell betöltenie;

2. tekintettel arra, hogy látogatottsága az eljelentéktelenedés szintjére süllyedt, hiszen amennyiben a hallgatók számát átlagosan 40 és 50 között vesszük, akkor a négy évfolyam mindegyikére átlagosan 10-12, és az ott tevékenykedő 10 professzor mindegyikére átlagosan mindössze 4-5 hallgató esik, ami közel sem áll arányban az igénybe vett berendezés költségességgel;

3. a nemzetiségi szempontból sem tekinthető szükségesnek, mert az ottani

erweist, weil in der Anzahl der dortigen Hörer eben die Sachsen und Rumänen in keinem größeren Verhältnisse vertreten seid, indem die Frequentanten ungarischer Nationalität in der Anzahl, den Sachsen und Rumänen, wenn auch nur um ein Geringes, aber dennoch überlegen waren.

Alle hier angeführten Umstände und Rücksichten, – welche übrigens zum grösseren Theile auch gegen die anderen Rechtsakademien angeführt werden können nur welche, wenn auch nicht die Auflassung sämmtlicher, so doch die Verminderung der Anzahl derselben hinlanglich begründen könnten, – sprechen deutlich genug dafür, dass in erster Reihe die Auflösung der Hermannstädter Rechtsakademie und die Verwendung der auf die Erhaltung derselben verwendeten Summen in fruchtbringenderer Weise rätlich erscheint.

Demungeachtet bin ich nicht gesonnen, schon jetzt von Euere Majestät die Ermächtigung zur allsogleichen gänzlichen Auflösung dieser Lehranstalt zu erbitten, und dies zwar um so weniger, weil die für die Erhaltung derselben erforderlichen Kosten in Staats-Voranschläge pro 1884. bereits und zwar in der bisherigen Höhe aufgenommen seid, weil ferner die plötzliche Auflösung einer solchen Institutes, ohne den nothwendigen Vorkehrungen, insbesondere ohne, das hinsichtlich der weiteren Verwendung, oder anderweitigen Versorgung der Lehrpersonales vorläufig schon fürgesorgt werden wäre, sich als unmöglich erweisen würde.

hallgatók létszámában éppen a szászok és románok nincsenek nagyobb arányban képviselve, hiszen a magyar nemzetiségű látogatók száma, ha kévéssel is, de meghaladja a szászokét és a románokét.

Mindezen körülmények és szempontok – melyek mindazonáltal nagyrészt a többi jogakadémiákkal szemben is felhozhatók lennének, s mely körülmények ha nem is valamennyinek a megszüntetését, de mindenképpen számuknak a csökkentését elégségesen indokolnák – eléggé egyértelműen amellett szólnak, hogy első sorban a Nagyszebeni Jogakadémia megszüntetése és az annak fenntartására szolgáló összegek gyümölcsözőbb felhasználása tanácsosnak látszik.

Ennek ellenére nem szándékozom már most Őfelségétől felhatalmazást kérni ezen tanintézet azonnali és teljes megszüntetésére, annál is kevésbé, mert az annak fenntartására szolgáló költségek az 1884-es állami költségvetésben már az eddigi nagyságrendben elfogadásra kerültek; továbbá mert egy ilyen intézmény azonnali megszüntetése – a szükséges rendelkezések híján, különösen anélkül, hogy a tantestület további alkalmazásáról, vagy a más úton való ellátásáról előzetesen gondoskodás történt volna – lehetetlennek tűnik.

Es ist daher bei dieser Gelegenheit meine Absicht blos die Allerhöchste Ermächtigung dazu mir allerunterthänigst zu erbitten, daß es mir gestattet sei in Betreff der zur geringsten Zeit anzuordnenden Auflösung der Hermannstädter Rechtsakademie die nöthigen Vorbereitungen zu treffen, und die Einstellung der Wirksamkeit derselben in solcher Weise und in dem Zeitpunkte anzuordnen, wenn dies eben möglich und zweckmässig erscheinen wird, – ferner aber auch damit ich in die Lage versetzt werde, über den Stand dieser Angelegenheit wenn bei Verhandlung des Staats-Voranschlages pro 1884 die Nothwendigkeit sich etwa ergeben sollte, sowohl im Finanzausschusse der Representative Häuser, wie auch im Hause selbst, mich entsprechend äußern zu können.

Ich erlaube mir noch schließlich, den im Seine dieser meiner allerunterthänigsten Vortrages verfaßten Entwurf der Allerhöchsten Entschließung in tiefster Ehrfurcht hier beizuschließen.
Budapest am 2. November 1883.”

3.

„A legfelsőbb elhatározás tervezete.”⁶

Vallás és közoktatásügyi magyar miniszterem(et) jelen előterjesztésének tartalmát tudomásul véve, felhatalmazom nevezett miniszteremet, hogy a nagyszebeni állami jogakadémiának megszüntetésére a szükséges előintézkedéseket tegyen s magát a megszüntetést, általa alkalmasnak találándó időben, a törvényhozásnak az állami költségvetés megállapításánál kinyerendő hozzájárulásával eszközölhesse. Felhatalmazom egyszersmind nevezett miniszteremet arra is, hogy ez ügyben az 1884 évi költségvetés tárgyalásánál is nyilatkozhassék.” (FJ kézjegye)

Ezért ez alkalommal szándékomban csak az áll, hogy egyrészt ahhoz kérem legalázatosabban a legmagasabb felhatalmazást, hogy megengedjék nekem a Nagyszebeni Jogakadémia megszüntetésének legrovidebb időn belül való elrendeléséhez a szükséges előkészületeket megtenni, valamint tevékenységének befejezését olyan módon és olyan időpontban elrendeljem, ahogy és amikor az lehetségesnek és célszerűnek mutatkozik majd; másrészt kérem, hogy olyan helyzetbe is kerüljek, hogy a dolgok ilyenén állásáról, ha az 1884-es költségvetési tárgyalások során annak szükségessége mutatkozik, mind a képviselőház pénzügyi bizottságában, mind magában az országgyűlésben megfelelő nyilatkozatokat megtehessem.

Végül veszem a bátorságot, hogy ezen legalázatosabb előadmányomban megfogalmazott legfelsőbb elhatározás tervezetéhez ezúttal a legmélyebb hódolattal csatlakozzam.

Budapest, 1883. november 2.

⁶ Az iratban az AE német változata is megtalálható, amely az eszközölt javításokkal együtt szó szerint megfelel az itt közölt magyar változattal, s ezért ismétlésétől eltekintünk.

Néhány további kommentáló adalék

Az előterjesztő magyar miniszter, Trefort Ágoston olyan érveket hoz fel javaslata indokaként, melyek tulajdonképpen már hosszabb ideje elhangzottak különböző oldalakról. Igazán nem tudjuk, mi ösztönözte arra, hogy éppen ekkor engedje ki óvó kezei közül a szakmailag mindenképpen legértékesebb tekinthető jogakadémiát. Nézzünk meg közelebbről néhány érvet és állítást, amit a miniszter az előterjesztésben felhoz.

Kétségtelen és közismert tény, hogy a 19. század második felében a felsőoktatásban résztvevő hallgatók nagy részét a joghallgatók tették ki. Mint a mellékelt táblázat mutatja – egyes számítások szerint – az egyetem(ek) – 1872-től kettő – jogi kara(i) és a jogakadémiák a 60–80-as években az összhallgatóság hozzávetőleg 50–70%-át oktatták.⁷

tanév, illetve tanévek átlaga	összes hallgatók	jogi karok és jogakadémiák	arány %
1865/66	3.300	2.277	69
1870/71–1874/75	4.428	3.087	70
1875/76–1879/80	4.734	2.515	53
1880/81–1884/85	4.721	2.442	52
1885/86–1889/90	5.129	2.560	49

A 70-es évek elején a joghallgatók kétharmada a jogakadémiákat látogatta,⁸ később azonban az arányok megfordultak: a 80-as évekre a két egyetemre járt a joghallgatók kétharmada, míg a jogakadémiák mintegy 700-800 hallgatóval átlagosan egyharmad/egynegyed arányt képviseltek.⁹ A jogakadémiai hallgatók arányának jelentős visszaesését a korban és később is azzal magyarázták, hogy mivel a doktori cím megszerzésének kényszerét a jogi pályák túlnyomó többségében ekkoriban írták elő, s a doktori szigorlatokat csak az egyetemeken lehetett letenni, „a 70-es években még eléggé népes jogakadé-

⁷ PETŐ Ernő, *Jogakadémiák a 20. században*, Disszertáció, DE BTK, 2003, 203. Jóval mérsékeltőbb arányokat mutat ki Marton Géza 1927-es adata, aki az egyetemi és akadémiai joghallgatók arányát 40% körüli teszi. Vö. MARTON Géza, *Visszapillantás jogi oktatásunk utolsó évtizedére*, Magyar Jogi Szemle, (1927), 227. Az eltérés azért is talányos, mert említett szerzők ugyanazon forrásokra hivatkoznak.

⁸ *A vallás és közoktatásügyi m. kir. ministernek a közoktatás 1872. évi állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztette ötödik jelentése* = Képviselőházi Irományok, 1872. XVIII. (755–975. sz.), Buda, 1874, 390–392, 404.

⁹ *Magyar statisztikai évkönyv*, szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 15. évf. 1885, Budapest, 1888; 16. évf. 1886, Budapest, 1890; 17. évf. 1887, Budapest, 1890; 18. évf. 1888, Budapest, 1891.

miák a 80-as években sorra elnéptelenedtek”.¹⁰ A miniszter érvei ebben a vonatkozásban helytállóak, de egyértelmű, hogy a jogakadémiai hallgatók arányának visszaszorulása inkább a központi intézkedések „mesterséges” eredményének tekintendő, amit bizonyít, hogy a következő évtizedben megállt a jogakadémiák hallgatói létszámának apadása annak ellenére, hogy az intézmények száma csökkent (Pápa 1885, Nagyszeben 1887).

Az is nyilvánvaló, hogy az 1870-es években indult meg az a polémia, amelyben az egyik oldal egyre hevesebben követelte a jogakadémiák megszüntetését, vagy legalábbis a jogoktatás lényegre törő reformját. A jogakadémiák között jelentős minőségi különbségek alakultak ki, ami már magában a tanárok számában is megjelent. A különbségek a királyi jogakadémiák előnyét mutatják ezen a téren a felekezeti intézményekkel szemben, s így a támadások is elsősorban utóbbiakkal szemben fogalmazódtak meg, nem tagadva, hogy ezek a kritikák a jogakadémia, mint oktatási intézmény fenntartásának szükségszerűségét is megkérdőjelezték. S annak ellenére így volt ez, hogy az oktatási tárca (vezetője már ekkor is Trefort Ágoston) az 1874-es reformokkal (az 1874. évi államvizsga-szabályzat és az 1875. évi doktori szigorlati szabályzat) közelíteni kívánta a jogakadémiákat az egyetemi jogi karokhoz. Ezt a törekvést azonban az igazságügyi miniszter (Pauler Tivadar, 1878–1886) elképzelései teljes mértékben aláásták, mivel – mint már említettük – a doktori címet az ügyvédek számára előíró törvénye a jogakadémiák további jelentős tekintélyvesztéséhez járult hozzá amiatt, hogy doktori szigorlatokat csak az egyetemek vehettek ki.¹¹ A jogakadémiák kérdése a haza jogász közvélemény érdeklődésének középpontjában maradt egészen a két világháború közötti időszakig, melyet azonban már csak néhány felekezeti jogakadémia ért meg.

Fentebb taglalt körülmények között Trefort nyugodtan lebegtethette meg a 80-as évek elején előterjesztésében, hogy tulajdonképpen az összes jogakadémiák megszüntetését meg kellene fontolni, de ennek természetesen jelentős akadályait (a katolikus tanulmányi alap léte, a protestáns egyházak és a katolikus klérus várható ellenállása) ő sem hagyhatta figyelmen kívül. Nem tudjuk, hogy ezen akadályok létét megkönnyebüléssel konstata-e még ekkor is (hiszen a 70-es években tevékenysége inkább a jogakadémiák megmentésére irányult), vagy a „harmadik egyetem” létrehozása elé tornyosuló tucatnyi akadályként tekintett az intézményekre. Mindenesetre – hivatalosan – nem tekinti a jogakadémiák fenntartását „*különösebben kívánatosnak*”. Keze azonban 12 jogakadémia esetében több tekintetben kötve lévén, a parlamenti évtizedes nyomásnak engedve a „leggyengébb láncszemnek” tekinthető nagyszebeni intézmény meg-

¹⁰ FINKEY Ferenc, *Az új egyetemek és a ref. jogakadémiák*, Sárospatak, 1912, 5. Finkey – forrásai megadása nélkül – így számszerűsíti a helyzetet: „1871-ben a jogakadémiákon összesen 1866 volt a joghallgatók száma, 1881-ben már csak 789, 1885-ben 672. Ennek megfelelően a budapesti egyetem jogi karának hallgatói kezdtek óriási arányban szaporodni: 1871-ben 1336, 1881-ben 1785, 1893-ban 2326...”

¹¹ A kérdésre vö. MEZEY Barna, *A jogakadémiák 1874. évi reformja* = A jogászképzés a felsőoktatás rendszerében, szerk. KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1984, (Jogtörténeti Értekezések 4), 110–113.

szüntetésében láthatta meg azt a lehetőséget, ami bizonyos nyugvópontra juttathatja a több okból felkorbácsolódott indulatokat.

A Nagyszebeni Jogakadémia további fenntartásával kapcsolatban a legfontosabb érve a hallgatói létszámok látványos csökkenése: a kiegyezés évében még 165 főt számoló hallgatóság a 70-80 évek fordulójára 30 köré (pontosan 27-re, országos „történeti mélypontra”) csökkent, s utána is 50 alatt maradt. Trefort állítását a mai forráshelyzetben csak hozzávetőlegesen verifikálhatjuk, hiszen mind a sporadikusan rendelkezésre álló források, mind a szakirodalom eltérő számokat hoz a kérdéses években.

Az elérhető miniszteri jelentések alapján a 70-es évek első felére a következő számsor áll rendelkezésünkre:¹²

tanév	tanárok száma	hallgatók száma	előző évi összesen	változás
1870/71	10	70		
1871/72	10	63	70	-7
1872/73	10	60	63	-3
1873/74	10	62	60	+2
1874/75	10	60	60	-
1875/76	11	65	60	+5

Egy másik számsor – nem ismert forrásbázison – az alábbi adatokat hozza a Trefort által elemzett időszakra:¹³

¹² *A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás 1872. évi állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett jelentése* = Képviselőházi Irományok, 1872. XVIII. (755–975. sz.), Buda, 1874, 390–391; *A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló, és az országgyűlés elé terjesztett ötödik jelentése*, Budapest, 1876, 371–373; *A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló, és az országgyűlés elé terjesztett hatodik jelentése*, Budapest, 1878, 778–790. Trefort adatai néhol eltérnek az itt közöltektől.

¹³ Stelian MÂNDRUȚ, *Invățământul juridic și agronomic din Transilvania în epoca dualismului*, Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca, 1993, 170. Vö. Mircea-Dan BOCSAN, *Die Juristenausbildung in Rumänien von 1850 bis 1918* = Juristenausbildung in Osteuropa bis zum Ersten Weltkrieg, hrsg. Zoran POKROVAC, Frankfurt am Main, 2007, 268. Az itt hozott adatok részben nem fedik Trefort adatait, másrészt – ahol igen – ott a tanév megjelölésében van különbség.

tanév	hallgatók száma	tanév	hallgatók száma
1866/67	165	1877/78	60
1867/68	126	1878/79	27
1868/69	101	1879/80	52
1869/70	76	1880/81	53
1870/71	67	1881/82	58
1871/72	85	1882/83	67
1872/73	51	1883/84	58
1873/74	60	1884/85	42
1874/75	55	1885/86	57*
1875/76	65	1886/87	17
1876/77	62		

Az előző táblázat utolsó három évének adatai az évfolyamok számának csökkenése miatt annyira alacsonyak.

További érvként jelentkeztek az intézmény fenntartásával kapcsolatos magas költségek, melyek már a 60-as évtized végére meghaladták a 17.000 forintot, majd lassú emelkedés után a 80-as évekre a 21.000 forintos határt is átlépték. A képviselőházi és főrendiházi irományok alapján az alábbi előirányzatokkal találkozunk az előterjesztést megelőző másfél évtizedben, illetve a „leépítés” folyamán:

költségvetési év	éves előirányzat
1868	16490
1869, 1870, 1871	17555
1872, 1873, 1875, 1875	18285
1876	19835
1877	21035
1878, 1879	20935
1880	21135
1881, 1882, 1883,	21335
1884	21435
1885	19000
1886	16000
1887	14000

A 20.000 forint körüli összeg a kolozsvári egyetem 80-as évekbeli előirányzatának mintegy tizedét, illetve a pestinek a huszad részét tette ki. Ebből a szempontból valóban

* Nyilvánvaló elírás 27 helyett. Vö. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1886, Budapest, 1890, 69, 71.

jelentős összegnek tekinthető a bezárással átirányítható pénz. Más kérdés, hogy a csak évekkel később jelentkező megtakarítást – hiszen a Nagyszebenben feleslegessé vált és más intézményekben el nem helyezett tanárok járandóságát még évekig utalványoznia kellett a miniszternek – valóban a kolozsvári egyetemre fordították-e.

Trefort annak az ellenérvnek is igyekszik elejét venni, hogy a jogakadémia megszüntetésével az erdélyi szász ifjúság továbbtanulási lehetőségeit korlátozná be a kormány, s ezáltal a több száz éves önkormányzatiságukat 1876-ben feladni kénytelen szászokra mérne újabb csapást a magyar politika. Mint az Trefort fejtegetéseiből, Karl Wolff, erdélyi szász képviselő 1882-es – alább idézendő – felszólalásából, illetve Ugron Gábor 1884-ben előbányászott – szintén alább ismertetendő – adataiból kiviláglik, a kiegyezés után a jogakadémia már korántsem volt elsősorban a szász hivatalnok-elit hazafias nevelő intézményének tekinthető, hiszen a szász ajkú hallgatók egyre inkább háttérbe szorultak a magyar és román hallgatókkal szemben. Trefort adatai szerint a nagy hallgatói létszámú 1866/67-es tanévben is alig harmadát tették ki a szász joghallgatók az iskola tanulóinak.

Mint a mellékelt táblázat mutatja a folyamat már a 70-es évek elején megindult.¹⁴

tanév	hallg. száma	nyelvre nézve				
		magyar	német	románk	szlovák	egyéb
1866/67	165	57	50	58	-	-

1870/71	70					
1871/72	63	19	18	26	-	-
1872/73	60					
1873/74	62	15	24	22	1	-
1874/75	60	11	29	20	-	-
1875/76	65	23	25	17	-	-

A fenti adatokból körvonalazódó egyharmad-egyharmad-egyharmad arány a nemzetiségek között a későbbiekben is megmaradt.¹⁵ A szász hallgatók számának visszaszo-

¹⁴ Az első adat Trefort előterjesztéséből származik. A többi forrása: *A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás 1872. évi állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztette ötödik jelentése* = Képviselőházi Irományok, 1872. XVIII. (755–975. sz.), Buda, 1874, 390–391; *A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló, és az országgyűlés elé terjesztette ötödik jelentése*, Budapest, 1876, 371–373; *A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló, és az országgyűlés elé terjesztette hatodik jelentése*, Budapest, 1878, 778–790.

¹⁵ Tendenciájában megfigyelhető, hogy a szászok inkább felette, a románok inkább alatta maradtak ennek az aránynak, de nagyobb kilengések nélkül. A román anyanyelvű hallgatókra vö. MÁNDRUȚ, 1993, i. m., 170.

rulása valószínűleg azzal magyarázható, hogy – mivel 1872-től a kolozsvári egyetem természetesen valamennyi nemzetiség ifjúságának nyitva állt – a szász (és román) anyanyelvű hallgatók is egyre nagyobb számban inkább az egyetem magyar tannyelvű jogi karát választották.

Trefort hivatkozik arra is, hogy a költségvetési tárgyalások során évek óta megkérdőjelezzik a képviselők a nagyszebeni jogakadémia létjogosultságát és hivatkozik arra, hogy sokáig ellenállt ezeknek a törekvéseknek. A *Képviselőházi Napló* tanúsága szerint valóban vissza-visszatért a téma a Ház előtt, s a képviselők egyrészt valóban az intézmény fenntartásának magas költségei, valamint túlságos „szász irányultsága”, illetve a német nyelvű előadások túlsúlya miatt vonták kérdőre a miniszter és rajta keresztül a kormányt.

A kérdéssel 1870 februárjában már Eötvös József kultuszminiszternek (1867–1871) szembesülnie kellett. Berzenczey László képviselő, a szabadságharc veteránja¹⁶ tett föl olyan kérdéseket, melyek aztán többször újra és újra felmerültek: *„A nagy-szebeni jogakadémia abban az időben született, mikor általában egész múltunkból, törvényeinkből, politikai és magánjogainkból tabula rasát csináltak. E jogakadémia, melynek születése magával hozta a kolozsvári ez előtti törvény- vagy jogakadémia megszűnését: most is fönnáll; és bátor vagyok a miniszter urat alázatosan kérdezni, miután Erdélyben csakugyan az osztrák törvények vannak még ma is érvényben – mert visszaállított ugyan a magyar alkotmány, de magyar törvények nem hoztak be; és így csakugyan szükség van arra az akadémiára, – hogy van az, hogy ez német jogakadémia? miért nem lehet ezen akadémiában sem magyarul, sem románul tanulni? Ha német jogakadémiát állítunk, melyben nem lehet magyarul tanulni, ha állítunk a szász nemzet részére külön akadémiát: nekem ez ellen semmi kifogásom, mert óhajtanám, ha mindenki számára lehetne külön-külön jogakadémiát fölláttatni; de akkor igen természetesnek találnám, hogy a románok s a többi nemzetiségek számára is akadémiákat állíthassunk... Első kérdésem tehát, lehet-e Magyarországon oly jogakadémia, hol magyarul nem lehet tanulni? második kérdésem pedig az, honnan van, hogy ezen jogakadémiának költségei nagyobbak, mint a kolozsvári jogakadémiái? Talán elsőse van a német jogakadémiának a magyar fölött?”* A miniszter válasza meglehetősen erőtlen volt: *„A tantárgyak a szebeni jogakadémiánál nagyrészt német nyelven adatnak elő. Egyébiránt vannak tanárok, a kik magyarul adnak elő, így p. o. gondoskodtam arról, hogy a magyar jog ezentúl magyarul adassék elő.”* Ekkor is – mint a későbbi esetek-

¹⁶ Berzenczey László (1820–1884), politikus, a szabadságharc egyik kormánybiztosa, utazó és őshazakutató. Az 1848-as agyagfalvi székely nemzetgyűlés kezdeményezője, székelyföldi kormánybiztos. A szabadságharc után utazásokat tett, 1862-ben tért haza. A kiegyezés után, 1869-től országgyűlési képviselő volt 1873-ig, majd ismét utazni kezdett. Elborult elmével halt meg itthon. Vö. *Magyar életrajzi lexikon*, főszerk. KENYERES Ágnes, I, Budapest, 1967, 199; *Új magyar életrajzi lexikon*, főszerk. MARKÓ László, I, Budapest, 2001, 694.

ben is – a kérdés felett azzal tértek napirendre, hogy az nem tartozik szorosan a költségvetéshez.¹⁷

1874 augusztusában Lázár Ádám¹⁸ erdélyi képviselő interpellált immár Trefort miniszterhez:

„Interpellatio

a közoktatási minister úrhoz ! Beadja Lázár Ádám.

Nemzeti közművelődésünk érdekében kérdezem a közoktatásügyér urat 1) van-e tudomása arról, hogy az erdélyi részekben a nagy-szebeni magyar királyi jogakadémián kizárólagos tannyelv a német, hol még a magyar nyelvem vizsgát sem fogadják el? 2) van-e tudomása arról, hogy a budapesti magyar királyi tudomány-egyetemen gyakran folynak német vizsgák, főleg a horvát ifjakkal, kik azt hajlandók lennének inkább magyar nyelven letenni? 3) ha mindezekről tudomással bir: nem tartja-e kötelességének az ily visszasságokat rögtön megszüntetni? Vagy talán, nézete szerint, a barbár magyar nyelv képtelen a tudományra?”¹⁹

Lázár 1875 áprilisában így sürgette a választ, ami sosem érkezett meg: *„Hivatkozva 1874. augusztus 1-jén 4.031. szám alatt beadott, a nagy-szebeni magyar királyi jogakadémián a magyar nyelvnek teljes kiküszöböltetése miatt a közoktatásügyérrel közölt interpellatiomra, melyre nyolcz hó óta még választ nem nyerhettem, kérdezem a közoktatásügyér urat: tanulmányozta-e, és hajlandó-e ezen közérdekű tárgyban valahára megnyugtató feleletet adni?”²⁰*

Egy hónappal korábban Ugron Gábor, szintén erdélyi képviselőnek viszont válaszolt a miniszter. Ugron a következőképpen szólalt fel: *„Tisztelt ház! A mint tudomásomra jött, a nagy-szebeni jogakadémián a törvényhozás szándékaival és intentioival ellenkezőleg az előadási nyelv a német nyelv. Erre nézve tehát fölvilágosítást óhajtok kérni a tanügyi minister úrtól; mert ha igaz az, hogy ezen jogakadémián, mely az állam által tartatik fön, és akkora összegben esik a magyar állam terhére, a tannyelv a német nyelv: én azon összeget megszavazni hajlandó nem vagyok; annál is inkább nem vagyok hajlandó, mert igen jól tudom, hogy ezen jogakadémia, nagyban hozzájárul azon ellenséges szellem fönntartásához, mely épen a nagy-szebeni akadémián, és az azon végzett emberek és tisztviselők köréből annyiszor és annyi megbotránkozással hozatott a ház elé, és tárgyaltatott is. Én tehát kérdem a tanügyi minister urat, nyilatkozzék: vajon az említett akadémián német-e a tan nyelv, és ha az, micsoda alapon engedte meg azon nyelv használatát?”*

¹⁷ 132. országos ülés, *Képviselőházi napló* 1869, V, Pest, 1870, 184–185.

¹⁸ Lázár Ádám (1821–1891) erdélyi ügyvéd. 1869-től volt a képviselőház tagja függetlenségi párti programmal. Az 1875–78 közötti ciklus kivételével képviselő, pártjának egyik legtöbbet szót kérő szónoka volt. SZINNYEI, i. m., VII, Budapest, 1900, 891–892; *Országgyűlési almanach* 1886, *Képviselőház*, szerk. HALÁSZ Sándor, Budapest, 1886, 103.

¹⁹ 289. országos ülés, *Képviselőházi napló* 1872, XIII, Buda, 1874, 99.

²⁰ 367. országos ülés, *Képviselőházi napló* 1872, XVI, Buda, 1875, 188.

Trefort válasza nagyon rövid volt: *„Hajdan német volt, ma magyar. Egy tanár van csak, ki németül ad elő. S egyúttal biztosíthatom a tisztelt képviselő urat, hogy ott már most is olyan szellem uralkodik, mely mellett a magyar állam számára nem nevelnek ellenséget.”*²¹

Ez a válasz sem volt azonban megnyugtató és a Trefortra helyezkedő nyomás még erősebb lett, és újabb érvek is megjelentek a nagyszebeni jogakadémia fennmaradása ellen. Hegedűs László református lelkész²² többek között így beszélt 1875 decemberében: *„A mi hazánknak úgynevezett erdélyi részét illeti, én úgy vagyok e tekintetben meggyőződve, de a létszám is arról győz meg engem, hogy a kolozsvári egyetem az ottani szükségletnek teljesen megfelel és így nem látom indokolva azt, hogy a nagyszebeni jogakadémia most erősíttessék egy bölcsészeti és történelmi tanszékkal, mely különben is igen gyenge surrogatuma egy bölcsészeti facultásnak; sőt épen indicálva látom a dolgot, hogy annak; idejében, magassabb országos tanügyi szempontokból, még ezen jogakadémiának is a kolozsvári egyetem kebelében kellene helyet foglalnia.”*²³

Néhány évvel később, 1882-ben aztán már nem nagyon adhatott kitérő válaszokat a miniszter. A támadást a neves történész és felsőoktatási szakember Lánczy Gyula²⁴ indította általában a jogakadémiákkal szemben, de ürügyül megint csak a nagyszebeni jogakadémia költségvetési támogatása szolgált. Lánczy többórás beszédben fejtette ki elképzeléseit: *„A nagyszebeni jogakadémia czíménél ezen passus foglaltatik: «Ezen jogakadémia költségvetésével kapcsolatban felmerült és constatálva lőn a bizottságban a jogakadémiának általában észlelhető anomal helyzetete, a mire a kormány és törvényhozás figyelmét oly célból kívánja a bizottság felhívni, hogy a kormány ez ügyben lépjen a kezdeményezés terére s a kérdés megoldását készítse elő.» ...*

Van egy túl-tengésben szenvedő, a hallgatók sokaságával küzködő nagy országos egyetemünk és van ezen kívül még 11 tanintézet, 5 állami és 6 felekezeti jogakadémia. Tehát tizenegy jogi fakultás, a mellyel szemben mintegy a középhelyet a kolozsvári egyetem foglalja el, mely azonban csak igen nehezen tud gyökeret verni.

²¹ 342. országos ülés, *Képviselőházi napló 1872*, XV, Buda, 1875, 139–140.

²² Hegedűs László (1814–1884), 1840-től református lelkész Sárospatakon, 1855-től 1868-ig az alsózempléni egyházmegye esperese volt. Oktatáspolitikai kérdésekkel foglalkozott, 1860-tól az MTA levelező tagja volt. 1875-ben a Függetlenségi Párt színeiben országgyűlési képviselő lett. Vö. *Magyar életrajzi lexikon*, I, 695; *Új magyar életrajzi lexikon*, főszerk. MARKÓ László, III, Budapest, 2002, 188–189; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV, Budapest, 1896, 598–601.

²³ 43. országos ülés, *Képviselőházi napló 1875*, II, Budapest, 1876, 298–299.

²⁴ Lánczy Gyula (1850–1911), jogi doktor, egyetemi tanár. Pályáját újságíróként kezdte, majd különböző minisztériumokban fogalmazó 1880-ig. 1881–84 között országgyűlési képviselő volt, mint mérsékelt ellenzéki. A 80-as évek közepén visszavonult a politikai életből és publicisztikából, és tudományos és irodalmi tevékenységet folytatott. 1886-tól a kolozsvári egyetemen, 1891-től a budapesti egyetemen a középkori egyetemes történelem professzora lett. 1907–08-ban a bölcsészkar dékánja volt. Vö. *Magyar életrajzi lexikon*, főszerk. KENYERES Ágnes, II, Budapest, 1969, 23; *Új magyar életrajzi lexikon*, főszerk. MARKÓ László, IV, Budapest, 2002, 67; SZINNYEI, i. m., VII, Budapest, 1900, 688–691; *Österreichisches Biographisches Lexikon*, IV, Wien, 1869, 423.

Mi ezen jogakadémiák helyzete? Ennek illusztrálására csak néhány számot leszek bátor idézni.

A tizenegy akadémia közül csak három, két állami s egy felekezeti akadémia van olyan, a melynél a hallgatók száma a négyévi tanfolyamot együtt véve, a százat meghaladja. A többi nyolcz akadémiában tíz, húsz közt váltakozik az egyes évfolyamok hallgatóinak száma, sőt vannak oly akadémiák, a hol az egyes évfolyamon 4–8 hallgató van. Ha ehhez hozzávesszük, hogy ezen kedvezőtlen arány folytonosan apadást tanúsít, akkor igen könnyű a számvetés, mely szerint, ha azon költséget, melybe ezen akadémiák fennállása kerül, az egyes hallgatókra fejenként kivetnők, ezen hallgatókat igen jelentékeny ösztöndíjjal elküldhetnők bármely elsőrendű európai egyetemre, sőt még a budapestire is, hol a megélhetés feltétele a szegény sorsú hallgatókra nézve épen nem előnyös. Ha a felekezeti akadémiákra ezen számvetés nem alkalmazható, az onnan ered, hogy azoknak felszerelése és tanári díjazása oly primitív, oly alacsony, hogy azért még a csekély számú hallgatókat, de feladatuk színvonalán álló tanerőket sem lehet tartani. Ezen akadémiákkal szemben áll a budapesti egyetem 3000 hallgatójával, kik közül 1500 a jogi fakultásra esik. Maguk ezen rideg számok meggyőzhetik a t. házat arról, hogy egy merőben végtelenszerű állapottal, egy tarthatatlan helyzetel állunk szemben. Két egészen külön rendszer érvényesül felsőoktatásunk terén: az egyetemi és az akadémiai. Merem állítani, hogyha van valami, a mi megrontja felső oktatásunkat, az nem egyéb, mint ép a dualismus. Mi azon szükség előtt állunk, hogy e két rendszer közt válasszunk, hogy az egyiket elvesszük, a másikat pedig következetesen és végérvényesen megvalósítsuk. Hogy melyik rendszer az, a melyet el kell fogadnunk: ez iránt nem foroghat fenn kétség. El kell törölnünk a jogakadémiákat és felső oktatásunk illető szakaszait néhány egyetemi szervezetben központosítanunk... Magyarország arra, hogy két nagy egyetem mellett még tizenegy külön felső oktatási tanintézetet elbírjon, nem képes. Korunk fokozott igényei koncentraciót kívánnak minden téren és így a szellem terén is...

De t. ház, a legvégzetesebb tévedés azon balhiedelemben rejlik, hogy néhány tanár és négy tanterem már egy felső szakoktatási intézményt alkot. T. ház! Hol vannak azon segéd-eszközök, melyek a kellő tudományos műveltség elsajátítására a tanulónak, az önálló tudományos buvárlat folytatására a tanárnak nélkülözhetetlenek. Csak a leglényegesebb tényezőkre vagyok bátor utalni. Kérdelem t. ház, vajjon Budapesten és Kolozsváron kívül a 11 többi tanintézet székhelyén vannak-e könyvtárak? Vannak-e a tudományok részleges szakirodalmának megfelelő folytonosan kiegészített könyvkészletek? Meg vannak-e az általános irodalom nagy érdekéből legalább a legjelesebb, legkiválóbb termékek? Már t. ház, a hol ez hiányzik, hol könyv nincsen, a hol maga az intézet nem nyújtja azt a legnélkülözhetlenebb segédszert, ott sikeres, méltó felsőbb szakoktatásról szó sem lehet. ...

Kivonva ebből az önként folyó következtetéseket, tartalék nélkül ki kell jelentenem abbeli meggyőződésemet, hogy az akadémiákat meg kell szüntetni és pedig nem fokozatosan, hanem az ugyanazon kategóriákba tartozókat legalább is egyszerre és ezek helyébe a kínáló szellemi s anyagi erőket tömörítve, egyetemeket állítani.”²⁵

²⁵ 54. országos ülés, Képviselőházi napló 1881, III, Budapest, 1882, 18–22.

A képviselőházban elhangzottakat alapján úgy tűnik, hogy a döntő lökést Ugron Gábor²⁶ és más erdélyi magyar képviselők 1882. februári felszólalásai adták meg Trefortnak ahhoz, hogy másfél év múlva javaslatot nyújtson be Ferenc Józsefnek a nagyszebeni intézmény felszámolása tárgyában. Ugron szintén a jogakadémiákat támadta, de minimális intézkedésként a nagyszebeni jogakadémia megszüntetését várta el a minisztertől: *„T. ház! A nagyszebeni jogakadémia azon időből maradt fenn, a mikor még az erdélyi részekben egyetem felállítva nem volt. A nagyszebeni jogakadémia még ezelőtt pár évvel is alig ismert más tanítási nyelvet, mint a németet: és ma tett ugyan előrehaladást, de ma is két nyelven tanítanak ott: magyarul és németül. Én a t. ház bölcsességére bízom annak megítélését, hogy vajjon akkor, midőn az állam sehol Magyarországon jogakadémiát fenn nem tart, szükséges-e egy ilyen jogakadémiát külön az állam költségén fenntartani az erdélyi részekben, éppen közel a kolozsvári egyetemhez.*

Én először nem tartom ezen jogakadémiát szükségesnek; de másodszor nem tartom az állam érdekében állanók sem azon particuláris nézpontokat és szellemet, a melyeknek táptintézetül szolgál ezen nagyszebeni jogakadémia. S éppen azért, mivel a tudományra nézve is alig lehet valami károsabb, mint ha a tudó alanyoknak nagy intézetei mellett, minők az egyetemek, apró szatócs-boltokat is nyitunk a tudományok számára, kérném a t. házat és a közoktatási minister urat, hogy akármire határozta is magát a jogakadémiákkal szemben, ezen egyetlen jogakadémiát, a mely állami dotatióval tartatik fenn, szüntesse meg minél hamarabb, szüntesse meg a takarékoság, szüntesse meg a kolozsvári egyetem, szüntesse meg az ott táplálékot nyerő particuláris nézpontok és szellem eltüntetése érdekében. Ez az, a mire röviden felhívom a t. közoktatási minister úr figyelmét.”

Az Ugron Gábor után felszólaló Karl Wolff, szász képviselő²⁷ természetesen az intézmény fenntartása mellett szólalt fel a nemzetiségi szempontnak egy új oldalát felvillantva: *„Ha a nagyszebeni jogakadémia eltöröltetnék, ezen kiviteles intézkedés úgy látszik, csak az úgynevezett particuláris elem, vagyis a szász elem ellenére történnék. Én azonban csak azt jegyzem meg, hogy ezen jogakadémia tanulói legnagyobb részben magyarokból állanak. Ha a nemzetiségi szempont mérvadó lehetne ezen kérdés megítélésénél, akkor én inkább hajlandó volnék ezen jogakadémia eltörlését támogatni, mert ezen akadémia tulajdonképpen magyarosító intézet.*

²⁶ Ugron Gábor (1847–1911) politikus, székely primor család sarja. 1870-ben Garibaldi légionáriusa volt, 1872-ben országgyűlési képviselővé választották Tisza-párti programmal, a Függetlenségi Párt egyik alapítója, majd 1887-ben a 48-as párt alapítója volt. 1896–99 között nem volt tagja a képviselőháznak. Élete utolsó éveiben Tisza István és a Fejérváry-kormány tevékenysége ellen lépett fel. Nagy hatású szónok volt. *Magyar életrajzi lexikon*, II, 923; *Sturm-fele országgyűlési almanach 1910–1915, Rövid életrajzi adatok az Országgyűlés tagjairól*, szerk. VÉGVÁRY Ferenc, ZIMMER Ferenc, Budapest, é. n., 453–454.

²⁷ Karl Wolff (1849–?) jogász, újságíró, 1872–85 között a *Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt* szerkesztője, majd a nagyszebeni takarékpénztár igazgatója volt. 1881-től lett képviselő Nagyszeben küldötteként. Vö. SZINNYEI, i. m., XIV, Budapest, 1914, 1638–1639; *Országgyűlési almanach 1886, Képviselőház*, szerk. HALÁSZ Sándor, Budapest, 1886, 200–201.

De mivel a nemzetiségi szempont itt nem lehet mérvadó, hanem csupán a közművelődési érdek szolgálhat zsinór mértékül, azért bátor vagyok ezen tétel megszavazását ajánlani.”

Trefort a következő kitérő választ adta Ugron képviselőnek: „*T. ház! A jogakadémiák kérdése a harmadik egyetem felállításának kérdésével és a felsőbb oktatás szervezésével a legszorosabb összeköttetésben van. Mihelyt az a napirendre fog kerülni, a jogakadémiák kérdése is meg fog oldatni. Azonban Ugron Gábor képviselő úr nem tett kifogást az ellen, hogy e nagyszebeni jogakadémia költségei megszavaztassanak, kérem, méltóztassék ezen speciális kérdésnek megoldását akkora halasztani és most csak arra kérem a t. házat, hogy a nagyszebeni jogakadémia költségeit megszavazni méltóztassék.*”

De ez a válasz nem elégített ki néhány erdélyi képviselőt. Lázár Ádám – ugyanúgy, mint egy nappal korábban Láczy – nem tartja véletlennek az állandó pénzügyi bizottság Láczy által is idézett, a nagyszebeni jogakadémia tételénél megfogalmazott véleményét, s reflektál Wolff szavaira is: „*Miután épen a nagyszebeni jogakadémiánál mondatik ki ezen vélemény, csodálkozom, hogy az előttem felszólalt képviselőtársam ez ügyet holmi separatistikus, vagy szászszellenes kérdés szempontjából akarja kizsákmányolni. Itt nincs szó szászszellenes kérdéstről, itt a tudományosság, a tanügyi kérdés van előtérben. És hogy a kormány is ilyennek látja e kérdést, azt mutatja a miniszter úr felszólalása is, a ki kilátásba helyezi ugyan, hogy midőn a jogakadémiák kérdése elő fog kerülni, akkor ezen akadémia iránt is lehet majd határozni és a mint értesültem, ugyanazon bizottságban épen a miniszter úr volt az, a ki kijelentette, hogy miután a nagyszebeni akadémiának csak 53 hallgatója van, a kiknek oktatása e szerint fejénként 500 forintba kerül, gondoskodni fog arról, hogy ezen intézet ok nélkül az állam terhelhetettségével tovább fenn ne tartassék. De ezúttal nem szüntetheti meg, mert kényes dolog felbosszantani bizonyos elemeket akkor, midőn szavazataikkal talán jó szolgáltatásokat tettek – ez folyik a miniszter úr szavaiból. Jövőre nézve azonban ígéretet tesz a miniszter úr, elvárjuk a tettet. Én csatlakozva Ugron Gábor t. barátom felszólalásához, kérem, méltóztassék a pénzügyi bizottságnak ezen enunciatumát a miniszter úrnak itt a tárgyalás rendjén komoly figyelembe ajánlani, hogy a jövő évi költségvetés alkalmával ily ok nélkül többé kiadással ne találkozunk.*”

Lázár – mint olvashatjuk – intimításokat is közöl a pénzügyi bizottság üléséről, ahol Trefort állítólag már kilátásba helyezte a jogakadémia megszüntetését. Lázárhoz hasonló szellemben növeli a nyomást a miniszterre Orbán Balázs²⁸ is: „*T. ház! Nem tehetem, hogy fel ne szólaljak különösen Wolf képviselő úr beszédje után, mely az Ugron Gábor t. barátom által megpendített eszmében a szász nemzetiség ellen támadást lát. Én azt tartom,*

²⁸ Orbán Balázs (1830–1890) lengyelfalvi báró, író, néprajzi gyűjtő. 1846-tól külföldön élt és utazgatott. Kapcsolatot tartott Kossuthal. 1859-ben térhetett haza. Bejárta a Székelyföldet, és 1868–73 között kiadta híres munkáját, *A Székelyföld leírását*. 1872-től élete végéig tagja volt a képviselőháznak 48-as, függetlenségi programmal. 1887-től az MTA levelező tagja. Vö. itt pusztán *Magyar életrajzi lexikon*, II, 319; *Új magyar életrajzi lexikon*, IV, 1153; SZINNYEI, i. m., IX, Budapest, 1903, 1318–1321; *Magyar országgyűlési almanach 1887–1892, Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, szerk. STURM Albert, Budapest, 1888, 277.

hogy minden tanintézet szükségességét a tanítványok száma határozza meg és oly tanintézet, melyre az állam 21 ezer frtot költ és csak 50 tanulót képes kapni, az olyan intézet önmagát elítéli.

De nem is kivételes állapot az, a mint Wolf képviselő úr mondja, mert nem százszok miatt történik az, hogy mi ezen jogakadémia megszüntetését kérjük, mert hiszen ez az egyetlen akadémia, melyet az állam tart fenn és minthogy az a célnak meg nem felel, mert tanítványai nincsenek kellő számban, azért kívánjuk annak eltörlését.

*Engem a minister úr ígérete nem nyugtat meg. Azt mondja, hogy a harmadik egyetem kérdésével egybeköti ezen akadémia megszüntetésének kérdését. Félek, hogy így még sok éven keresztül leszünk kénytelenek évenként 21 ezer frtot ok nélkül kidobni. Magam sem akarok indítványt beadni, de azon óhajomnak adok kifejezést, hogy a jövő évi budgetben ezen ok nélküli költséget bent ne találjuk.*²⁹

A nagyszebeni jogakadémia támogatását ez alkalommal is megszavazta a képviselőház, de a következő évi költségvetés készítése során ismét előkerült a kérdés. A kérdésben nagyon aktív Lázár Ádám 1882. decemberi felszólalásában mintegy összefoglalta az elmúlt évek – üggyel kapcsolatos – parlamenti eseményeit. A beszédben – mint látható – olyan érvek is felbukkannak, melyeket Trefort is megfogalmaz a későbbiekben: „T. ház! Nem szándékozom nemzetiségi, sem nyelvi vitát felidézni, hanem csakis pénzügyi és nemzetgazdászati szempontból kívánom a t. ház figyelmét felhívni, midőn itt a nagyszebeni akadémia tárgyában felszólalva, ezúttal egy határozati javaslatot akarok benyújtani.

Már az idei költségvetés tárgyalása alkalmával felmerült ezen kérdés itt a képviselőházban. Ugyanis akkor a pénzügyi bizottság jelentésében ki volt mondva a nagyszebeni akadémiára vonatkozólag, hogy ezen költségvetéssel kapcsolatban felmerült és constatálva lőn a bizottságban a jogakadémiának általában észlelhető normál [sic!] helyzete, a mire a kormány és törvényhozás figyelmét oly célból kívánja a bizottság felhívni, hogy a kormány lépjen ez ügyben a kezdeményezés terére és a kérdés megoldását készítse elő.

Az azon alkalommal felmerült vita rendén e párt részéről többen felszólaltak a t. szakminister úr nyilatkozata után, azonban, miután tüzetes indítványban ezen tételnek törlése nem kéretett, az akkori előadó úr, a ki ma is az előadói tisztet tölti be, azon rövid felszólalással odázta el ezen kérdést, hogy ezen tárgyról már bővebben beszélt Lánczy Gyula képviselő úr, következőleg nincs mit szólnia. A jelen költségvetés tárgyalásának rendén pedig sem a t. szakminister úr, sem a pénzügyi bizottság ezen nagyszebeni akadémiának kérdésével nem foglalkozik, csak egyszerűen megszavazásra ajánlja annak költségét, még pedig 100 frttal többet. Tehát úgy látszik, a minister úr a pénzügyi bizottság azon kijelentését, melyet kétségtelenül maga a szakminister úr is kötelezőnek elismert, figyelem nélkül hagyva, jelenleg úgy kezelte az akadémia, mintha az semmi kívánni valót nem hagyta fenn.

A szakminister úr ezzel szemben azzal védekezett, hogy tanulmányozás tárgyává tette a harmadik egyetem felállításának kérdését, a nélkül, hogy kimutatni igyekezett volna, hogy

²⁹ 55. országos ülés, Képviselőházi napló 1881, III, Budapest, 1882, 43–45.

minő összefüggésben áll a harmadik egyetemmel; a mint hogy összefüggés valóban nincs is. Erdélyben felállított egy egyetem és pár órányi távolságra attól jogakadémia van. Már ha megtörténik is az, a mit a minister úr létesíteni szándékozik, t. i. hogy a harmadik egyetem felállítatik, nem tudom Pozsonyban, vagy Szegeden akarja-e felállítani a minister úr, de ez a nagyszebeni akadémia fennállásával semmi kapcsolatban nincs. A nagyszebeni jogakadémia további fentartása azonban a jelen viszonyok között általában szükségtelen, úgy, hogy a helyett sokkal célszerűbben tenné a t. minister úr – főleg miután a mai tisztviselők minősítéséről szóló törvényjavaslat is elfogadtatott, melynek értelmében a jogtudori fokozat elnyerése feltételül van kitűzve, azt pedig az egyetemen nyerik meg és így a jogakadémiákon felesleges időt töltetni az ifjúsággal, mert a jogtudori fokozatot csak a kolozsvári, vagy pedig a budapesti egyetemen nyerhetni el – jobban tenné, mondom, ha az akadémia költségeit a kolozsvári egyetemre fordítaná.

Igaz, azt hozzák fel, hogy kevés a költség, mert mindennel együtt összesen 20,000 frtra megy, azonban tudomra alig van ez akadémiának 40–50 hallgatója, tehát egy-egy ifjú 400–500 frtba kerül az államnak. Es ha az erdélyi ifjak, kik jogász pályára készülnek, az egyetemre utaltatnának, az egyetem fejlesztése nyomán nagyobb tér nyílnék számukra a képződésre, míg másfelől a kölcsönös érintkezés által az erdélyi rész különböző nemzetiségű ifjúsága csak nyerhetne. Ezen összeget tehát a kolozsvári egyetem fejlesztésére sokkal célszerűbben lehetne fordítani, úgy hogy ez egyetem a tudomány mai színvonalat minél jobban megközelítse.

Vagy ha erre nem lehetne fordítani, sokkal helyesebben lehetne alkalmazni az alsóbb ipariskolák támogatására, melyekre a minister úr az állam különböző vidékeire összesen 89 városban 8000 frtot vett fel, melyből 100 frt sem jut egy helyre, felemlíti ugyan, hogy e célra legalább is 15,000 frt lenne szükséges, itt van hát a nagyszebeni jogakadémia, ennek megszüntetésével ide lehet fordítani az összeget.

T. ház! Nem szándékozik ez alkalommal e tétel törlését indítványozni, mert a tanfolyam már megkezdettvén, nehéz lenne úgy a tanárookra, mint a tanulókra nézve egy ilyen egyszerű megszüntetés. Azonban eljöttnek látom az időt arra, hogy a szakminister úr folytonos ígéretése és tanulmányozása következtében serkentessék egy képviselő-házi határozat által arra, hogy igyekezzék általában a jogakadémiák ügyével komolyabban foglalkozni; s addig is, míg a többiek felett döntene, ezt a felesleges állami akadémiára fordított oknélküli és szükségtelen költsékezést szüntesse meg. E célból azon határozati javaslatot vagyok bátor beadni, hogy a képviselőház utasítsa a kormányt, hogy a nagy-szebeni jogakadémia megszüntetése iránt törvényjavaslatot terjesszen be.

Ha a t. minister úrtól olyan felvilágosítást nyerhetek, hogy ezen költség a jövő költségvetésben nem fog előfordulni és oly ígéretet mint Mocsáry t. képviselőtársam, ki elhitte, hogy az ő kívánságának eleget fog a minister úr tenni, hajlandó vagyok e határozati javaslattól elállani.

*Azonban a t. minister ur, ki ma oly bőven osztogatta a felvilágosításokat, ha e tekintetben fukarkodik, kérem a t. házat, méltóztassék határozati javaslatomat elfogadni.*³⁰

Bár a határozatnak nincs nyoma, mint a Ferenc Józsefnek benyújtott előterjesztés mutatja, Trefort ezek után kénytelen-kelletlen komolyan vette a képviselői kéréseket, és a tettek mezejére lépett.

A királyi legfelső elhatározásban adott felhatalmazás és a miniszter által ez alapján tett intézkedések ellenére a kérdés – az 1884-es költségvetés vitájában – újra felmerült a parlamentben. Ugron Gábor – meglehetősen prekonceptiózus – felszólalása képet ad arról, hogyan látták a nagyszebeni akadémia elszánt ellenfelei az intézmény helyzetét és szerepét. Ennek hatására a miniszter végül a parlamentben is kijelentette, hogy szándékában áll az intézmény fokozatos megszüntetése. Ugron összefoglalása a következőképpen szólt: „*T. ház! A nagyszebeni jogakadémia tételénél már többször volt alkalmam felszólalni és hangsúlyozni, hogy a kolozsvári egyetem mellett a nagyszebeni jogakadémiának fentartása állami költségen felesleges, sőt akkor, a mikor ezen akadémiának 55 hallgatója van, nem egyéb, mint pazarlás. Tudományos szempontból nem nevezhető egyébnek, mint szatócsbolt fentartásának oly tekintetekből, a melyek nem a tudományt illetik, már pedig a tudomány érdekeit mindennek felébe kell helyezni. Nem tarthatom helyes tanügyi politikának, hogy ily apró kis intézetek állíttassanak fel, a melyek ferde nevelésű ifjakat bocsátanak világgá. Annál kevésbbé tartom ezt elfogadhatónak, mert az állam költségén oly intézet tartatik fenn, a mely legkevesbbé sem felel meg az állam céljainak és eszméjének. A minister úr a múlt évi költségvetés tárgyalása alkalmával hangsúlyozta, hogy ott magyar nyelven adatnak elő a tantárgyak. Már akkor megmondottam, hogy a minister úr téved s mert én magamnak részletes információt szereztem, annak eredményét van szerencsém következőben előadni. A múlt évi 1882/83-iki tanév első felében tisztán németül adatott elő: a magyar közigazgatás 5, a pénzügytan 3, az egyházjog 4, a törvényszéki orvostan 2, egy ingyenes collegium 1, összesen 14 órában hetenkint; második felében pedig: a magyar pénzügyi törvények 5, a magyar állam statistikája 6, az egyházjog 4, a törvényszéki orvostan 2, szemelvények a közigazgatásból 4, összesen 24 órában. A többi tantárgyak részint magyarul, részint németül adatnak elő. Csak igen kevés tárgy az, a melyet magyarul adnak elő. A hallgatók száma 55, ezek közül magyar 17, szász 18, román 20. Ezt azért hozom fel, nehogy az mondassék, hogy felszólalásom a szászok ellen megy, mert a magyarok száma egy híján ugyanannyi, mint a szászoké. A növendékek közül absolutoriumot kapott 15 és pedig 2 oláh, 7 szász, 6 magyar. A két oláh közül egy, a 7 szász közül pedig kettő tud magyarul. Mindössze tehát csak 3 növendék volt képes a magyar nyelvet annyira elsajátítani, hogy törje a nyelvet. Ha ezen jogakadémiának az a hivatása, hogy jogképzett ügyvédek és hivatalnokok neveltesse az államnak, miként fognak az innen kikerült növendékek mint ügyvédek és hivatalnokok hivatásuknak megfelelni, ha csak 3 bírja a magyar nyelvet elsa-*

³⁰ 155. országos ülés, 54. országos ülés, *Képviselőházi napló 1881, VIII*, Budapest, 1883, 267–268.

járitani. Így tehát azt sem lehet mondani, hogy hivatalnokok képzése szempontjából lenne szükséges ezen jogakadémiának fentartása.

A minister úr azt is kijelenté, hogy ezen akadémiának megszüntetése tervei közzé tartozik. Azonban az időszakot nem mondta meg, sőt állandóan olyformán nyilatkozott, hogy ez akkor fog megtörténni, ha majd az összes jogakadémiák kérdése fog rendeztetni. T. ház, egészen külön kérdés a felekezeti jogakadémiák s külön kérdés az állami jogakadémiák kérdése, a kettőt egymással összezavarni nem helyes, nem azért, mert az állami akadémia fentartását nem tekintheti célul, míg a felekezetek tűzhetnek ki maguknak cél. De mire vezet, ha a minister úr azt a nagyszebeni jogakadémiát majd a többi jogakadémiákkal egyszerre fogja megszüntetni és akkor a 9, vagy 13 tanár – mert annyi van, gondolom – elhelyezéséről gondoskodni, majd ha a többi akadémiák megszüntetésével egyszerre, az egész akadémiai tanároknak egész serege földönfutóvá lesz téve? Azon akadémia megszüntetésére igen kedvező alkalom nyílt és maguk az akadémia tanárai is várták, a mikor Schuler és Ziglauer tanárok a csernovitzi egyetemhez nevezettek ki, de a helyett, hogy akkor a megszüntetéshez láttak volna, nemcsak betöltettek az utóbbi két évben, de két bölcsészeti tanszéket is rendszeresítették. Ezért nem hagyom magamat azzal az ígérettel megnyugtatni, hogy majd meg fog szüntettetni a nagyszebeni jogakadémia, hanem kérem a minister urat, méltóztassék nyilatkozni, hogy mikor és hány év alatt hiszi magát azon helyzetben, hogy a nagyszebeni jogakadémiát meg fogja szüntettetni; mert épen azon intézkedése, hogy az utóbbi időben két bölcsészeti tanszéket állíttatott fel, óvatossá tesz engem, hogy ezen ígéretet teljesen komolyan vegyem és ezen nagyszebeni jogakadémiának megszüntetését közelállónak tekinthessem.”

Trefort maga is összefoglalja – saját szempontjait felsorolva – a kérdés fejlődését, végül kimondja hogy a jogakadémia tevékenységének megszüntetése a küszöbön áll: „Tisztelt képviselőház! Megvallom, a t. képviselő úrnak ezen felszólalása sajátságos benyomást tett reám nézve, mindenekelőtt azért, mert a t. képviselő úr úgy beszélt, mintha én annak az akadémiának kérdésével sohasem foglalkoztam volna és mintha én e kérdéssel nem gondolnék semmit, pedig hiszen magam hoztam napirendre a kérdést, magam hangsúlyoztam az akadémiák átalakítását. Tisztában vagyok az iránt, hogy a nagyszebeni akadémia nem nagy hasznot hajt, valamint az akadémiák legnagyobb része sem, mert itt legalább 55 hallgató van, de van oly akadémia is, a hol csak 26 van, úgy hogy igazi szellemi és anyagi pazarlás ezen akadémiák fentartása. De megmondom nyíltan, hogy mért nem szüntettem meg már régen a szóban levő jogakadémiát. Nem fekszik természetemben olajat önteni a tűzre. Ha például egy évvel ezelőtt megszüntettem volna, ámbár már némely döntő személyek kijelentették, hogy maguk sem fektetnek különös súlyt ezen akadémia fentartására, mégis egész Európában nagy lárma keletkezett volna, hogy ismét a százokat üldözik, a menyiben íme egyetlen felsőbb tanintézetük, mely náluk az egyetem helyét pótolja, megszüntetetik. Főleg azért nem tettem, bár az előkészületeket már régebben megtettem az iránt, hogy mielőbb megszüntetessék, de már a napot, vagy a hónapnak meghatározását méltóztassék reám bízni, ne méltóztassék engemet utasítani, mert az egészen felesleges. Pénz-

ügyi tekintetben nem fog különbséget tenni, ha 5 hónappal előbb, vagy később szüntettem meg, mert természetesen a rendes tanárokat rendelkezési állapotba kell tenni és akkor is a teljes fizetést fogják húzni, vagy pedig nyugdíjazni kell, mert annyi akadémiám nem áll rendelkezésemre, hogy azonnal tudnám-áthelyezni. Méltóztassék nyugodt lenni, ezen akadémia nem fog sokáig fennállani.”³¹

A miniszter betartotta szavát. Nehéz helyzetben – szakmai érvekbe burkolt – politikai döntést hozott. Saját korábbi törekvései kudarcát élhette meg az események illetően alakulásában, mégis felvállalta egy viszonylag jól felszerelt, de alacsony hallgatói létszámot felmutató oktatási intézmény feladását. Tette felemás érzésekkel töltheti el az utókort, hiszen a gyökeres megoldás helyett a könnyebb ellenállás, egy látszatzmegoldás felé mozdult el.

A politika – és így az oktatáspolitikai – már akkoriban is nehéz kenyér volt.

³¹ 294. országos ülés, 54. országos ülés, *Képviselőházi napló 1881*, XIV, Budapest, 1884, 176–177.